

A SZOCIOLÓGIA MILLENNIUMI „PARTITÚRÁJA”

Néhány gondolat Manuel Castells társadalomszerveződési modelljéről

A legújabb kommunikációs technikák diffúzióját kísérő társadalmi-gazdasági változások összegzésére, új elméleti keretben történő interpretálására és továbbgondolására vállalkozott Manuel Castells 1996–97-ben megjelent, s már csak terjedelmi vonatkozásait tekintve is impozáns, *The Age of the New Millenium* című trilógiája, amely társadalomkutatói körökben világszerte rendkívül gyorsan kultuszművé avanzsált. Noha mindhárom kötet bőségesen tartalmaz érdekes információkat, az empirikus igazolás igényével kifejtett összefüggéseket és mindenekelőtt az információs kor hálózati logikájával kapcsolatos fejtegetéseket, jelen írásomban csupán a töredékét ragadnám ki ennek a – szó mindkét értelmében – értékelésre kínálkozó információkomplexumnak: a castellsi társadalomszerveződési modell ismertetését és elemzését (Castells 1996: 1–29). Dolgozatomban annak igazolására törekszem, hogy ez a *network* társadalom működési mechanizmusait rendkívül eredeti módon interpretáló mű voltaképpen egy többszörös szintézis eredményeként életre hívott teórián alapul, amely legalább két – egy pozitív és egy negatív – következménnyel jár Castells elméletére nézve. Egyfelől azt implikálja, hogy az „Információs kapitalizmus” teóriája elméleti hatóköre szempontjából nem tekinthető csupán az információs kor leírásának, hanem inkább az új „grand theory” megalkotásának ambiciózus tervét dédelgető kortárs szociológiaelmélet legújabb reprezentánsának. Másfelől azonban azzal a következménnyel is jár, hogy ez a különböző ideológiai megközelítések, illetve elemzési szintek ötvözésének nehézségeivel küszködő társadalomszerveződési modell nem jelent különösebb áttörést a neomarxista társadalomelmélet alapvetőbb dilemmáinak megoldásában.

Termelési és fejlődési módok

Castellsnek a hálózati társadalomról írt elemzése azon elméleti irányzat egyik újabb reprezentánsa, amely az emberi társadalmak fejlődésének gyökeresen új korszakát véli felfedezni az információs forradalom által életre hívott információs társadalom kialakulásában, s amely ily módon központi szerepbe helyezi a mindenekelőtt a komputerizáció és a telekommunikáció konvergenciájával jellemezhető új média-rendszer működésének sajátosságait a kortárs társadalmi valóság létrejöttének és működési mechanizmusainak magyarázatában. Ugyanakkor a *network* társadalom modellje nem tekinthető csupán egy megközelítésnek az információs társadalom különböző teóriáinak sorában, hiszen éppen az utóbbiakkal szemben megfogalmazott kritikára adott válaszként született. Az információs társadalom elméleteinek kritikusai ugyanis elvetik annak a lehetőségét, hogy egy, a kapitalizmus erői és értékei által korlátolt közegben valódi társadalmi fejlődés mehet végbe. Általában úgy velik, hogy az információs társadalom léte csupán egy mítosz, amelynek életre hívása az információs forradalom generálóinak és vezetőinek, azaz a központi igazgatási elitnek, a katonai *establishment*nek és a globális gazdasági társulásoknak az érdeke, hiszen az információs technológiákat a magasan fejlett kapitalista gazdaságokban

fejlesztették ki, pontosan e gazdaságok érdekében: a munkaerő kontrollálására, a magasabb termelékenység elérésére, a világpiac meghódítására és a folyamatos törekvések biztosítására. E megközelítések szerint tehát az információs társadalom elmélete csupán a kapitalista állam legújabb ideológiája, hiszen a társadalmak egyáltalán nem léptek fejlődésük új korszakába, csupán annyi történt, hogy a kapitalizmus domináns erői rátaláltak a kizsákmányolás új módszereire és technikai eszközeire (Martin 1995: 5).

Castells sajátos elmélet kidolgozásával válaszolt e kihívásra, amelyben – igazat adva a kritikusoknak abban, hogy a nyugati termelési mód, a kapitalizmus változatlan maradt – a „fejlődési mód” és a „termelési mód” fogalmainak bevezetése révén annak igazolására törekedett, hogy a fejlődési mód változása következtében ma mégis újfajta társadalmi rendszerben élünk, az információs kapitalizmusban (Castells 1996: 14).

*

Castells szerint a társadalmak két tengely, a termelési mód, illetve a fejlődési mód mentén jellemezhetők. A társadalmi struktúrák a felesleg elsajátítását és használatát irányító szabályok meghatározása révén folytonos interakcióban állnak a *termelési módokkal*, amelyek a termelés társadalmi kapcsolatait is meghatározva determinálják a különböző társadalmi osztályok létét. Századunkban alapvetően két termelési mód dominált: a profitmaximalizálásra törekvő kapitalizmus és a hatalom maximalizálása felé orientálódó állami irányítás.

A fejlődési módok Castells teoretikai rendszerében ugyanakkor olyan technológiai szerveződések, amelyek felhasználásával a munkás a termék előállítás érdekében a munkaanyagon dolgozik, s amelyek ily módon meghatározzák a felesleg mennyiségét, illetve minőségét, és ezeken keresztül jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi viselkedés tartományára. Castells háromféle fejlődési módot különböztet meg: míg az *agrár* fejlődési mód esetében a termékfelesleg mennyisége a kifejtett munka és a termelésbe bevont természeti erőforrások – mindenekelőtt a földterület – kvantitatív növelésével fokozható; addig az *ipari* fejlődési mód esetében az új energiaforrások bevonása, illetve az energiahasználat decentralizálására való képesség a termelékenység növeléséhez szükséges elsődleges tényező; a fejlődés *információs* módja esetében pedig a tudásgenerálás, az információfeldolgozás és a kommunikáció technológiája válik a produktivitás forrásává.

Mindezek fényében Castells a fejlődés új módjával, a kapitalista termelési módnak a XX. század végén zajló átstrukturálódása által alakított „informativizmussal” hozza összefüggésbe a napjainkban megjelenő társadalmi struktúrát, amelyet mindenekelőtt az „információszegek” és az „információgazdagok” csoportjainak elkülönülésével jellemez. Ebben a gondolatmenetben az új techno-gazdasági rendszer az információs kapitalizmus. Mivel azonban a szerző a társadalmi változások szempontjából döntő fontosságot tulajdonít a társadalom, a történelem és a technika kölcsönhatásának, egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy a különböző társadalmak egymástól eltérő módon reagáltak a kapitalizmus átalakulására és az informativizmusra, ezért az információs társadalmak intézményeik és kultúrájuk tekintetében jelentős változatosságot mutatnak (Castells 1996: 13–18).

Az elméleti eklekticizmus vonzásában

Castellsnek a kilencvenes évek közepén kifejtett, gyorsan világhírűvé vált társadalomelmélete kiváló reprezentánsa a szintézistörekvésekkel küszködő kortárs szociológiaelmélet legfontosabb dilemmáinak. Ez a teória ugyanis amellett, hogy a *network* társadalom működési mechanizmusainak leírása során alapvetően makroszociológiai perspektívát kíván ötvözni bizonyos, csak mikroszociológiai nézőpontból releváns problémák felvetésével, az információs kapitalizmus modelljének kifejtése során egyúttal a marxista tradíciók és a liberális társadalomfelfogás ellentmondásainak grandiózus elméletben való feloldásán is fáradozik. Mivel tanulmányom a castelli trilógiában publikált témakomplexumból nem a hálózati társadalom speciális működési módjainak leírására fókuszál, hanem csupán az annak elméleti alapját képező társadalomszerveződési modellre, dolgozatom további részében csak érintőlegesen, az említés szintjén kívánok foglalkozni a sokkal inkább az előbbi kérdéskörhöz kapcsolódó mikro–makro problematikával, majd részletesebben az elméleti modell sajátos karakterét adó ideológiai szintéziskereséssel.

A makro- és a mikroszintek összekapcsolása

Az előbb említett két fő szintézistörekvés közül a makro- és a mikroszint összekapcsolása tűnik sikeresebb vállalkozásnak. Noha Castells elemzésének jelentős része területiális szempontból országos, illetve szupranacionális kiterjedésű jelenségekre, időbeli szempontból pedig hosszú távú folyamatokra irányul, tehát alapvetően makroszintű megközelítést alkalmaz, a kisebb közösségeket (például virtuális közösségeket, kisebb és közepes méretű gazdasági szervezeteket) érintő problémák felvetése, valamint az új fejlődési mód rövid és középtávú hatásainak elemzése révén mezo-, illetve mikroszintű kérdéseket is tárgyal, s ennek során tipikusan mikroszintű elemzési módszereket alkalmaz.^{*} Bár a különböző elemzési szintek összekapcsolása mindenekelőtt a *network* logika alapján restrukturálódó társadalom működésének leírásában jelenik meg, az elmélet formális zártsága, logikai tisztasága érdekében a szerzőnek valamilyen módon a hálózati társadalom kialakulását és működését modellező alapteóriában, az információs kapitalizmus makromodelljében is utalnia kell a mikro- és a mezoszintű elemzés fontosságára.

* Tardos Róbert egy a mikro–makro problematikával kapcsolatos tanulmányában összefoglaló sémát vázol fel a makro- és a mikroszintű irányzatok tartalmáról, vizsgálati módszereiről. Ebben – egyebek mellett – a mikroszintű elemzés következő jellegzetességeit emeli ki: egyéneket, (kis)csoportokat, viselkedéseket, interakciókat vizsgál; a cselekvésekre és a folyamatokra helyezi a hangsúlyt; központi kategóriái: a motívum, a szándék, a döntés, a szituáció; metodológiai alapállása a módszertani individualizmus; jellegzetes módszerei pedig a kvalitatív technikák, az esettanulmányok, az intenzív interjútechnikák, valamint az etno-metodológiai elemzés. Szemben a makroiránnyal, amely a társadalmat, a különböző intézményeket, pozíciókat, társadalmi struktúrákat vizsgálja; a struktúra alakulására és általában a hosszú távú folyamatokra koncentrál; központi kategóriái: a rendszer, a korlát (kényszer), a kulturális (szimbolikus) környezet; metodológiai alapállása általában az institucionalizmus, a funkcionalizmus és a strukturalizmus; jellegzetes módszerei pedig a survey-technikák, a makro-, területi statisztikák, a kvantitatív történeti elemzés, illetve a kulturális indikátorok (a szimbolikus környezet) elemzése (Tardos 1998: 8).

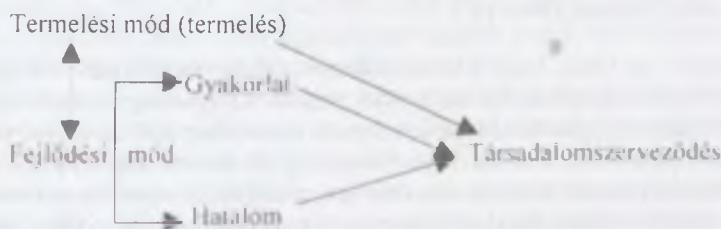
Úgy vélem, Castells az elméleti alapvetést tartalmazó rövid fejezetben belül egyszerre több szinten is megpróbálja biztosítani modellje logikai teljességét.

- 1) Először is leszögezi, hogy „társadalmaink egyre inkább a hálózat és az »én« (self) közötti bipoláris ellentét körül strukturálódnak” (Castells 1996: 3).
- 2) Másodsor kijelenti, hogy „a társadalmak alapvetően két tengely, a termelési mód, illetve a fejlődési mód mentén szerveződnek”, amely a korábbi állítás részletesebb kifejtéseként értelmezve és természetesen további részletezés mellett azonnal meggyőző érvelésnek tűnhetne. Ám a szerző ehelyett rögtön hozzáfűzi, hogy megközelítése azon a megfontoláson alapul, „hogy a társadalmak a termelés, a személyes tapasztalat és a hatalom történetileg meghatározott kapcsolata által strukturált emberi folyamatok körül szerveződnek” (Castells 1996: 14). Végül kissé nehézkesnek tűnő módon, oldalakkal később jut el e lát-szólagos antagonizmus feloldásához: leszögezi, hogy „bár a termelés technológiai és technikai kapcsolatai a társadalom uralkodó szféráiból származó paradigmákból erednek (például a termelési folyamatból, a katonai-ipari komplexumokból), a társadalmi viszonyok és a társadalmi struktúrák egészen szétterjednek, ily módon befolyásolva a hatalmat és a személyes tapasztalatot. Így a fejlődési módok alakítják a társas viselkedés egész birodalmát, beleértve ebbe természetesen a kommunikációt is.” (Castells 1996: 18.)

Mindezek alapján a következő módon vázolható fel a castellsi elmélet logikája:

1. ábra

A castellsi elmélet logikája



Kérdés, hogy miért vállalja fel Castells – még ha csak néhány oldalon keresztül is – az antagonizmus kockázatát egy egyszerűbb modell alkalmazása helyett. Miért vezet vissza a társadalomszerveződést egyidejűleg a termelési és fejlődési módok, illetve a termelés, a hatalom és a gyakorlat együttesére, azaz olyan tényezőkre, amelyeket végül csak rendkívül erőltetett és nem túl meggyőző módon képes egymással összekapcsolni? Mivel a termelési és a fejlődési mód közötti distinkció az információs kapitalizmus elméletének központi motivuma, a modellben való szerepeltetése nem lehet kétséges. Úgy vélem azonban, hogy a másik három tényező kiemelésére, majd a független változó szerepéből egy közbeeső változó szerepébe helyezésére pontosan a mikroszintnek a modellbe történő bevezetése érdekében van szükség: a termelés, a hatalom és a személyes gyakorlat hivatott a különböző elemzési szintek összekapcsolására.

Mindez akkor válik nyilvánvalóvá, ha felidézzük a három tényező definícióját:

- A *termelés* az emberiségnek az anyagon (a természetén) végzett cselekvése annak kisajátítása és átalakítása céljából, egy olyan termékhez való hozzájutás érdekében, amelyet részben elfogyaszt, részben pedig felesleg formájában felhalmoz, és a társadalmilag meghatározott céloknak megfelelően befektet. A termelés osztályviszonyokban szervezett. Az osztályviszonyok határozzák meg azt a folyamatot, amelynek során néhány ember a termelési folyamatban elfoglalt pozíciója révén döntéseket hoz a termék elosztásával és felhasználásával kapcsolatban.
- A *hatalom* az az emberek közötti kapcsolat, amely a termelés és a személyes tapasztalat alapján lehetővé teszi, hogy néhány ember fizikai vagy szimbolikus erőszak potenciális vagy tényleges használata révén ráerőltesse az akarát másokra. A társadalmi intézmények minden történeti időszakban a hatalmi harcok során elért hatalmi viszonyok érvényre juttatása érdekében épülnek ki. A hatalom az államnak és az állam intézményeinek erőszak-monopóliumán alapul, de megtestesül a különböző intézményekben és szervezetekben is, és – a munkahelyektől a kórházakig – a társadalom egészen szétterjed, a formális kötelezettségek és az informális agresszió szűk keretébe zárva ily módon az embereket.
- A személyes tapasztalat vagy gyakorlat az embereknek az egymásra gyakorolt hatása, illetve egymásra irányuló cselekvése, amelyet a biológiai és kulturális identitásuk közötti, a társadalmi és természeti környezettel összhangban álló interakciók határoznak meg. A tapasztalat az emberi szükségletek és vágyak kielégítéséért folyó végtelen kutatás körül konstruálódik, és a nemek közötti kapcsolatok körül strukturálódik, amelyek történetileg a család köré szerveződnek, és mind a mai napig a férfiaknak a nők feletti dominanciájával jellemezhetők. A családi kapcsolatok és a szexualitás alakítják ki a személyiséget és keretezik a szimbolikus interakciót. (Castells 1996: 15.)

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalomszerveződési modell második szintjén a közbeeső változók szerepébe ékelt, első ránézésre logikailag funkciótlannak tűnő termelés/hatalom/gyakorlat tényezők bizonyos értelemben optikai objektívként működnek: pontosan a modell első szintjén helyet foglaló termelési és fejlődési módok makroperspektívájának mikroszintre szűkítése a céljuk. A termelés, a hatalom és a gyakorlat definícióiban valószínűleg nagyon is tudatosan hangsúlyoz ki Castells kifejezetten a mikromegközelítések jellegzetességeinek tekinthető szempontokat: a személyközi vagy kiscsoportok tagjai között zajló interakciókat, az egyéni cselekvéseket, döntéseket, szükségleteket és vágyakat. Ebben az alapvetően makroszintű teóriában a cselekvések hordozói mégiscsak az individuumok, hiszen a társadalmak egészének, a társadalmi intézményeknek a működése, a társadalmi struktúrák alakulása a rendszerbe szerveződő egyéni cselekvések következménye. Ugyanakkor ebben a modellben – mint azt az 1. ábra is mutatja – az egyéni cselekvések externális hatások, a termelési és a fejlődési módok következményeként alakulnak, amely további bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a termelés/hatalom/tapasztalat tényezőhármásának Castells elméletében a makro- és a mikroszint összekapcsolása, valamint a módszertani individualizmus igazolása a feladata. (Noha a háromkötetes mű alapmodellen túlmutató részeinek vizsgálata túlmutat jelen írásom célján, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a *network*társadalom működési mechanizmusainak leírása során Castells több esetben is – például az új médiarendszer és a közön-ség viszonyának leírása, vagy a valós virtualitás kultúrájának bemutatása során –

megkérdőjelezi a személyes tapasztalat fontosságát, s ezáltal kétségbe vonja saját modelljének a komolyságát.)

A három közbejövő változó definíciója által implikált metodológiai individualizmusnak egy alapvetően marxista társadalomfelfogással való ötvözése azonban már áttevet a castellsi szintézistörekvés másik tárgyalni kívánt dimenziójához.

Ideológiai szintézistörekvés

A marxista összetevő

Szinte természetes, hogy a Franco-diktatúra elől húszéves egyetemistaként Franciaországba emigráló, tudományos pályáját az 1960-as évek közepének párizsi egyetemi miliójében kezdő Castells munkásságának kezdetén egyértelműen a marxista tradíció teoretikai és ideológiai befolyása alatt áll. Mint ahogy az sem meglepő, hogy számos kor- és pályatársához hasonlóan előbb-utóbb szembesülni kénytelen a marxizmus gyakorlati problémáival, illetve – a részben éppen a klasszikus modellnek a praxis magyarázatára képtelen voltából adódó – elméleti dilemmáival. Mindez Castellt is az eredeti koncepció áthangsúlyozásra, kiegészítésére inspirálja, majd végül e monokauzális, szélsőségesen determinisztikus magyarázati modellel való ideológiai és részleges elméleti szakításhoz vezet.

Írásom további részében a castellsi teória eszmétörténeti előzményeit felidézve amellet fogok érvelni, hogy még ennek a *network*társadalom legkülönbözőbb működési mechanizmusait gondosan feltáró gondolatmenet alapjául szolgáló – s ezért teljes joggal magasztalt – elméleti modellnek sem sikerült elkerülnie a neomarxista útkeresés szokványos csapdáit, s megoldania ily módon a kortárs szociológiai elmélet legfontosabb problémáit. Dolgozatom végén pedig annak igazolására teszek kísérletet, hogy Castellsnek, noha valamelyest fellazítja annak determinizmusát, végül is nem sikerül kitörnie a marxista modell keretei közül.

Úgy vélem ugyanis, hogy Castells a marxí modell termelés általi abszolút meghatározottságának szétfeszítése során egy, az utóbbi évtizedekben kikristályosodott, s ma már tipikusnak tekinthető „forgatókönyvet” követ. Nevezetesen azoknak a teljes külső determinizmus elkerülésén munkálkodó neomarxista teoretikusoknak a technikáját, akik – ahogy arra más szociológiai történészek mellett például Alexander is felhívja a figyelmet (Alexander 1996: 313–315) – mindenekelőtt a voluntarizmusnak a klasszikus elméletbe csempészésével kísérleteznek oly módon, hogy az eredeti marxista szemlélettől eltérően a „cselekvést” egyfajta értelmező, emocionális jellelő, a „kollektív rendet” pedig nemcsak strukturális paraméterek által meghatározott, hanem kulturálisan is beágyazott jelenségnek tekintik. Mivel azonban e teoretikusok nem kívánnak az eredeti elmélettel szembeni hűtlenség bűnébe esni, nem vállalják fel nyíltan az alapvető változtatásokat, az álcázott formában bevezetett módosításokért viszont elméleteik reziduálissá, s ezáltal zavarossá válásával kell fizetniük. Látva azonban, hogy e homályos, inkohereus gondolatmenetek komolyan veszélyeztetik a teóriák plauzibilitását, a reziduális kategóriáknak az elmélet koherens elemeihez illesztgetésével próbálkoznak a szerzők, azonban végül mindig a gazdasági erők meghatározó voltának bizonygatásánál kötnek ki, majd az újraélesztett determinizmus elkerülése érdekében, ám az előbbiekhöz hasonló következményekkel, megpróbálnak valamilyen önálló felépítményt az elméleteikbe erőltetni.

Úgy tűnik, hogy Castells más neomarxista szerzőkhöz hasonlóan az információs kapitalizmus modelljének kidolgozása során tulajdonképpen a szubjektív akarat és az objektív kényszer elméleti integrációjára törekszik egyfelől, a fejlődési mód autonóm szerepbe helyezése révén pedig egy önálló felépítmény bevezetésére tesz kísérletet másfelől – véleményem szerint meglehetősen kétes sikerrel.

A teória szubjektív idealista tendenciája mindenekelőtt a „személyes tapasztalatnak” mint a társadalomszerveződést befolyásoló egyik legfontosabb tényezőnek a hangsúlyozásából fakad, amelynek definíciója az egyéni cselekvőknek a közösségszerveződésre és a társadalom működésére gyakorolt hatása révén nemcsak az emberi akaratot helyezi centrális szerepbe, hanem – ahogy arra már a korábbiakban is utaltam – az akkumulálódó egyéni döntések, cselekvések, emóciók makroszintű hatásainak előtérbe állítása révén a mikroszociológiai perspektívának a modellbe illeszthetőségét is biztosítja, és egyúttal a módszertani individualizmus mellett is állást foglal. Egyébként nem a „közvetlen tapasztalat” az információs kapitalizmus elméletének egyetlen multifunkcionális terminusa, hiszen – igaz, sokkal kevésbé expresszív – a „hatalom” weberiánus módon értelmezett fogalma az előbbihez nagyon hasonló szerepet kap a modellben. Mindezen túl Castells még egy ponton kísérletet tesz a szubjektív akaratnak az elméletbe való, közvetett beillesztésére, mégpedig a kollektív rend kulturális beágyazottságára történő utalás révén: akkor, amikor kifejti, hogy a társadalomnak a fejlődési mód változása által kiváltott reakciója intézmény- és kultúrafüggő (Castells 1996: 18).

Ez a magyarázat elvileg alkalmas a szubjektív akarat és az objektív kényszer összekapcsolására, ám ennek ellenére reziduális. Nem csupán logikailag, hanem azért is, mert éppen a gyakorlati életben tapasztalható egyik legfontosabb változásra, az információs forradalomra, s az általa az érdeklődés középpontjába állított technikai fejlődés kérdéskörére nem reagál. Ez a probléma természetesen a Castells által választottól eltérő, a klasszikus marxista felfogást jobban tükröző módon is hangsúlyossá válhatott volna a modellben, ám a szerző, minden bizonnyal a determinizmus további redukciója érdekében, inkább egyfajta autonóm módon működő, öntörvényű fejlődési ívet követő entitásként kívánja bevezetni teóriájába a „technikai fejlődés” változót, amelyet egy következő lépésben a „személyes tapasztalat” és a „hatalom” változókat meghatározó szerepkörbe illeszt – eredeti törekvéseitől eltérően mégis csak egyfajta objektív kényszer alá rendelve ezáltal a szubjektív akarat jelentőségét megalapozó tényezőket.

A fejlődési módnak autonóm komponensként a modellbe történő bevezetése meglehetősen távol áll a technikai innovációt egyértelműen a termelés által meghatározott tényezőként kezelő ortodox marxista doktrínától, azonban – ahogy arra Webster hívja fel a figyelmet (Webster 1995: 196) – a különböző, későbbi marxista alapokon nyugvó elméleti iskoláktól nem egyformán idegen. Míg a technikai fejlődésben a társadalmi és kulturális beágyazottság meghatározó voltát hirdető kritikai marxizmus nyomdokain haladók eleve elutasítják a technika szférájának hangsúlyozását, addig a tudományos marxizmus reprezentánsai élesen elhatárolják egymástól a termelési viszonyokat (osztályok) és a termelőerőket (technikák). Ám az utóbbi irányzat követőit is megosztja a két tényező összekapcsolásának módja: a termelési viszonyokat előtérbe állító teoretikusok úgy vélik, hogy a társadalmi változások fő generátorai a radikális politikai akciók, a termelőerők primátusa mellett állást foglalók viszont a technikai fejlődésnek is kiemelt szerepet tulajdonítanak. Webster éppen Castellsnek az althusseri tudományos marxista iskolához tartozására vezeti vissza

a „technikai” és a „termelési” tartományának szétválasztását, továbbá ezzel indokolja azt a tényt, hogy a társadalomfejlődés legújabb korszakának konceptualizálásában feltűnő a castellsi teória, illetve Daniel Bell posztindusztrializmus-elmélete közötti hasonlóság. Érvélese szerint ugyanis Bell a tudományos marxizmus logikai extrapolációjaként fogalmazta meg a posztindusztrializmus téziseit, így a hitektől, értékektől és a társadalmi (mindenekelőtt a politikai) befolyástól függetlenül formálódó technikai szféra Castells, Bell és Althusser gondolatmenetének a közös nevezője. (Webster 1995: 197)

*

Webster érvelésével ellentétben úgy vélem, hogy ennél sokkal szerteágazóbb, mélyebb és intencionálisabb a castellsi és a belli tanok közötti kapcsolat, s a Webster által említett párhuzamok az althusseri marxizmus mint közös nevező helyett sokkal inkább Castellsnek egy átfogóbb – a marxista, a posztindusztrialista, a posztfordista és különböző posztmodern teóriákat, illetve az információs társadalom elméleteinek bizonyos tételeit magába foglaló – elméleti, valamint – a baloldali és a liberális eszmévilágot ötvöző – ideológiai szintézistörekvésére vezethetők vissza. (Mivel e széles elméleti szintézis csupán a hálózati társadalom működésének leírásában mutatkozik meg, azaz a trilogia egészének elemzése révén igazolható, ez azonban már messze meghaladná dolgozatom célját és kereteit, jelen írásomban a makro- és a mikroszintek összekapcsolására irányuló szándék mellett csupán Castells ideológiai szintézistörekvéséről szeretnék szólni.)

Ez nem azt jelenti, hogy indokolatlannak tartom a Castells és Bell elméletei közötti párhuzam említését, inkább amellet szeretnék érvelni, hogy ez a hasonlóság jóval több egy, az althusseri strukturalista marxizmusból mint közös forrásból eredő fogalmi hasonlóságnál. Úgy vélem ugyanis, hogy Webster gondolatmenetével ellentétben a társadalomfejlődés három nagy korszakának megkülönböztetését konceptuális szempontból éppúgy, mint szociológiai tartalmát tekintve sokkal inkább Alain Touraine posztindusztrializmus-teóriája ihlette, míg a társadalomfejlődést irányító két, relative önálló tartomány megkülönböztetésének – azaz Castells társadalomszerveződést leíró alapmodelljének – az elsődleges forrása Bellnek egy, a különböző tengelyelvek mentén szerveződő szférákra differenciálódott társadalomról alkotott, évekkel a posztindusztrializmus-elmélet kidolgozása előtt publikált koncepciója.

*

Noha a posztindusztrializmus fogalmáról a legtöbb társadalomkutató Daniel Bell téziseire asszociál, az iparosodáselméletekkel foglalkozók körében nyilván közismert e téma egy korábbi, az amerikai szociológus interpretációjától teljesen független, attól gyökeresen eltérő feldolgozása, amely éppen Castells tanára és „intellektuális atyja”, Alain Touraine nevéhez fűződik. A technikai fejlődés és az ipari munka átalakulásával foglalkozó francia szociológiai tradíció legkiemelkedőbb reprezentánsaként tisztelt Touraine már 1969-ben megjelenteti *La société post-industrielle* című könyvét, amelyben amellet érvel, hogy a nyugati ipari társadalmak fejlődésük azon szakaszába értek, amelyben a hagyományos ipari társadalomban a haladás letéteményesének tekintett nagyipari munkásság már nem képes jelentős társadalmi változások kikényszerítésére. Igaz, hogy a „posztindusztriális társadalom” fogalma csupán

az ominózus mű címében szerepel – mert a szerző a továbbiakban „programozott társadalomról” beszél –, mint ahogy az is tény, hogy ez a francia nyelvterületen nagy tekintélyt kivívott elmélet közel sem tesz szert akkora nemzetközi ismertségre, mint Bell hasonló problémát feszegető, angol nyelven íródott teóriája, mégiscsak ez az első, jelentősebb összefoglaló munkaként számon tartott írás, amely a társadalomfejlődés ipari stádiumának lezárulása mellett érvel. Legalábbis a szociológia területén. (Ugyanis – ahogy arra Antti Kasvio egy, az információs forradalom társadalomelméleti implikációiról szóló tanulmányában rámutat – a közgazdaságtanban már az 1950-es évek elején – akkor, amikor a társadalomtudományi viták még általában az ipari modernizáció logikájával kapcsolatban dűlnak – megtörténik az ipari fejlődés három alapvető szakaszának elkülönítése: Colin Clark amerikai közgazdász 1951-ben publikált *Conditions of Industrial Progress* című könyvében azt állítja, hogy a modern társadalmak a gazdasági fejlődés három stádiumát járják végig. E megközelítés szerint – a később kifejtett belli gondolatmenethez hasonlóan – akkor jut el egy társadalom a gazdasági fejlődés harmadik szakaszába, ha tagjainak zöme már a terciér szektorból él [Kasvio 1998: 5].) Touraine könyvében elhatárolja egymástól a preindusztriális, az indusztriális és a programozott társadalmat, s a fejlődés utóbbi szakaszának egyik legfontosabb jellemzőjeként az új, a programozott társadalommal szembenálló társadalmi mozgalmak megjelenését emeli ki – ez a momentum majd a castellsi trilogia politikaelméleti komponenseinek egyik központi, ám jelen dolgozatom témáján túlmutató kérdésévé válik.

A liberális komponens

Bár a társadalomfejlődés különböző stádiumainak tematizálása és a hálózati társadalom problémáinak megfogalmazása tekintetében Castells kétségtelenül közelebb áll Touraine baloldali szellemiségéhez, alapteóriájának logikai felépítése és konceptualizálása sokkal inkább az antimarxista Bell hatását viseli magán. Éppen ezért Webstertől eltérően nem Bell és Castells közös althusseri marxista gyökereit hangsúlyoznám, hanem egy ennél sokkal közvetlenebb kapcsolódási pontra szeretném felhívni a figyelmet: Castellsnek arra a kortárs szociológiaelméletben nem egyedülálló szándékára, amely a liberális megközelítés bizonyos elemeinek felhasználásával kívánja korrigálni a neomarxista társadalommagyarázat fogyatékosságait.

A szóban forgó elmélet kidolgozásakor még liberális, majd néhány évvel később már a neokonzervativizmushoz pártoló Bell teóriája már csak a század – más teoretikusok szintézistörekvéseinek alapvető komponenseit képező – „nagy elméleteitől” való tudatos távolságtartása miatt is kiváló „nyersanyagnak” ígérkezik. Természetesen nem állítom azt, hogy Bell gondolkodásmódjára semmiféle befolyása nem volt a marxizmusnak – beleszámítva ebbe annak különböző neológ változatait is –, inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy a marxizmusnak a belli teóriára gyakorolt hatása egyértelműen negatív irányú volt. Csakúgy, mint a Harvardon – ahol Bell 1969-től tanított – nagy befolyással bíró parsonsi strukturalista–funkcionalista paradigma befolyása. Bell a marxi tanítást nem csupán annak gyakorlati következményei és be nem teljesült jóslatai miatt utasította el, hanem azért is, mert nem értett egyet a különböző kapitalista társadalmak egymástól igencsak eltérő működési módjainak elméleti homo-genizálásával. Parsons koncepcióját pedig már a kiindulópontja alapján elvetette, hiszen úgy vélte, hogy egy, az emberi cselekvés minden aspektusát integrálni kívánó elmélet csupán az absztrakció olyan magas szintjén működhet, amely

bizonyos közgazdaságtani kérdések esetében még elfogadható, ám eleve idegen a szociológia tárgyától (Waters 1996: 23). Bell tehát éppen e holisztikus, a társadalmat zárt, egyetlen mechanizmuson keresztül integrálhatónak tekintő, a központi trendekkel ellentétes irányú elmozdulások és érdekek érvényesülési lehetőségét tagadó nézetekkel szemben fogalmazta meg a saját tételeit – az előbbi szerzőknél nem kevésbé általános módon. E teória Castells elméletére gyakorolt befolyásának illusztrálása érdekében idézzük fel röviden Bellnek a társadalomszerveződésről alkotott fontosabb tételeit.

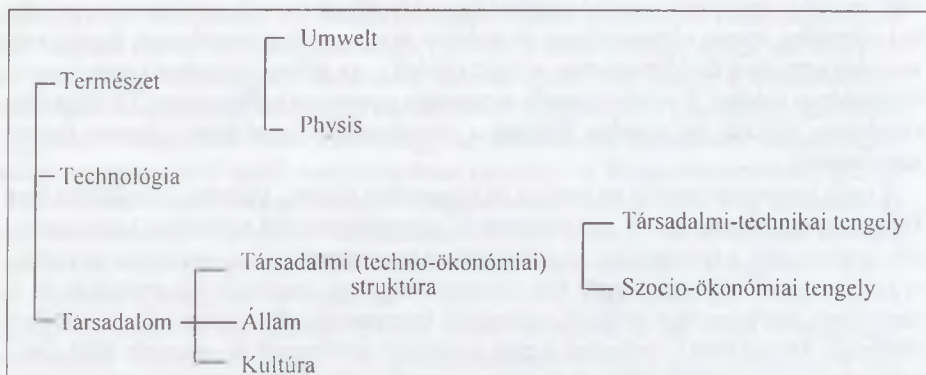
A belli koncepció szerint az emberi lét alapvetően három, különböző fejlődési ívet követő és egymástól eltérő „tengelyelvnek” engedelmeskedő szférában konstituálódik: a természet, a technológia és a társadalom tartományában. A *természet* az emberi szervezeten kívüli jelenségek két csoportját foglalja magában: az organikus és a szervetlen objektumokat felölelő, az emberi intervenció előtt nyitva álló *Umwelt*-et (földrajzi környezetet), valamint a csak a tudatos értelmezés és elemzés által elérhető, történetileg a különböző tudományos paradigmák által interpretált természetes összefüggések világát, a *Physis*-t. A *technológia* a természet materiális nyereség érdekében történő átalakításának módja, és az emberi tapasztalat instrumentális logikai elrendezésén keresztül működtetett eszköze, amely lehetőséget nyújt az *Umwelt* átalakítására, és hatást gyakorol a társadalom működésére. A *társadalom* pedig a materiális és transzcendentális emberi szükségletek kielégítése érdekében életre hívott, a tudatosság és a közös cél által definiált morális rend, amely fejlődése során a belső komplexitás és a külső függetlenség fokozódása irányában mozdul el.

Bell ugyanakkor a társadalmat is három szférára tagolja: a társadalmi, vagy techno-ökonomiai struktúrára, az államra és a kultúrára (Bell 1980: 9–31). A *techno-ökonomiai* struktúra a gazdasági élet, az áruk és a szolgáltatások termelésének és elosztásának a szférája, amelynek a modern társadalomban a költségek minimalizálása és az output optimalizálása irányában ható funkcionális racionalitás a tengelyelve, a bürokrácia pedig a tengely-struktúrája. Az *állam* az igazság fogalmát keretező és a társadalmi konfliktusokat e kereteken belül szabályozó társadalmi szerveződések készlete, amelyben a reguláció a hatalom alkalmazásán alapul, amely a legtöbb társadalom esetében a jogi szabályozás és legitim erőszak használatában manifesztálódik, ezért az állam a legitim hatalom társadalmi elosztását is magában foglaló szocietális autoritások rendszere. A modern társadalmakban e szféra tengelyelve a kormányzottak egyetértésével határozza meg a hatalom legitimációját, s mivel a politikai részvétel egyenlősége a társadalom tagjainak anyagi és kulturális aspirációiban is kifejezésre jut, e tengelyelv az állampolgárság intézményrendszerén keresztül a társadalmi élet más területeire is kihat. A képviselői rendszer tengelystruktúrái a politikai pártok, a lobbicsoportok és a társadalmi mozgalmak. A *kultúra* a kifejező szimbolizáció szférája, olyan, a festészet, a költészet és a próza területén, valamint a litánia, a liturgia és a rituálé vallásos formáin belül kifejtett erőfeszítések összessége, amelyek az emberi lét univerzális és irreducibilis értelmének felfedezésére és szimbolikus kifejezésére irányulnak. A modern kultúra tengelyelve az önkifejezés és az önmegvalósítás, tengelystruktúráját pedig az értelmezések és a műtermékek termelése és reprodukciója érdekében életre hívott szerveződések alkotják (Bell 1980: 31–33).

Még nyilvánvalóbbá tűnik a belli nézetek, illetve a Castells alapmodellje közötti hasonlóság, ha vetünk egy pillantást a Bell által leírt három szféra kapcsolatát bemutató modellre.

2. ábra

A három szféra rendszere (Waters 1996: 31)



Mindezek alapján úgy vélem, hogy Castells alapmodellje tulajdonképpen a belli „három szféra elméletének” átszerkesztett és enyhén átconceptualizált változata. Ha felidézük a két teória dolgozatomban korábbi részeiben már ismertetett központi fogalmak definícióit, láthatjuk, hogy Castellsnél tulajdonképpen a Bell által leírt „szocio-technikai”, illetve „szocio-ökonómiai tengely” jelenik meg „termelési”, illetve „fejlődési módként” címkézve, a belli értelemben felfogott „állam” és a „társadalmi (vagy techno-ökonómiai) struktúra” pedig azonos a castellsi „hatalom” és „termelés” dimenziókkal. Az egyetlen lényeges eltérés a két szerző kultúrafelfogásában tapasztalható: Castells a személyes tapasztalat és gyakorlat szintjéig haladva erőteljesen kitágítja a Bell által szélsőségesen leszűkített kultúrafogalmat. (Mellesleg a belli társadalomelmélet alakulásának folyamatát jelentős mértékben meghatározó ideológiai változások első, a neokonzervatív megközelítés irányába mutató aspektusa Bell kultúrafelfogása, amely meglehetősen távol áll Castellsnek a számos elemében a posztmodern társadalomelmélet posterit, illetve baudrillard-i kultúrafelfogásának – szintén egyáltalán nem problémamentes – szintéziséből kiinduló koncepciójától.)

Mint az a fenti, 2. ábra alapján nyilvánvaló, Bell koncepciójában a társadalom-szerveződést a három tartomány – az állam, a kultúra és a társadalmi struktúra – közötti interakciók rendszere konstituálja, s e folyamatban a technikai és a gazdasági tengelyek (fejlődési folyamatok) csak az egyik dimenzió, a társadalmi struktúra alakításában vesznek részt. (A modell első szintjén kiemelt „technológia” az ember és a természet között közvetítő elem, amely működése során természetesen mindkét irányban hat, ám alapvetően társadalmi eredetű.) Castells elméletében ezzel szemben a szocio-ökonómiai tengelyhez kísértetiesen hasonlóan működő termelési mód, valamint a társadalmi-technikai tengellyel analóg fejlődési mód a társadalomszerveződés egészét alakító erők, a termelés, a hatalom és a személyes tapasztalat pedig egyértelműen ezek alá rendelődvé fejti ki szocietális hatását.

Ilyen körülmények között azonban természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen teoretikai szándék indokolhatja a belli modell felforgatását. Úgy vélem, hogy pontosan a liberális és a baloldali megközelítések ötvöztetésével járó intellektuális küszködés. Mindenekelőtt azért, mert amíg a liberális társadalomelmélet – ahogy arra Alexander (1998: 308) is felhívja a figyelmet – az individualizáció mellett az iparosodást, a szekularizációt, a racionalizációt és a differenciálódást is visszafordíthatatlan folyamatnak

tekinti, addig a modernizáció egyes fontos elemeit – így például az iparosodást, a szekularizációt és a racionalizációt – végül is elfogadni kénytelen baloldali szemlélet szerint az individualizáció a kapitalizmus terméke. E megfontolásokból kiindulva nyilvánvaló, hogy míg Bellnél a korlátozott személyes gyakorlat terepeként megjelenő, rendkívül szűken értelmezett kulturális szféra a társadalmi-technikai tengelytől viszonylagos autonómiát nyerhet, addig a „net” és a „self” oppozíciója körül kikristályosuló társadalmat hirdető Castells modelljének a technikai fejlődést az egyéni viselkedésen alapuló kultúrának a technikai fejlődés alá rendelésével kell megteremtenie az individualizmust felszámoló közösségiség erősödésének lehetőségét.

De nem ez az egyetlen jele annak, hogy Castells minden igyekezete ellenére képtelen kitörni a marxista elméleti keretből.

A termelési és a fejlődési mód aszimmetriája

Kétségtől nehéz feladatra vállalkozik az a szerző, aki egy elméleti koncepció erőteljes marxista kritikájára reagálva oly módon próbál teóriát alkotni, hogy az összhangban álljon a kritikusok általa is elfogadott érveivel – jelen esetben azzal, hogy az információs technikák diffúziójával párhuzamosan nem változott meg a társadalom szervezési elve, a fejlett nyugati társadalmak továbbra is kapitalista gazdaságban élnek, és magukban hordozzák annak minden következményét –, ugyanakkor megőrizze a bírált elmélet legvitatottabb központi tézisé is – nevezetesen azt, hogy a társadalomszervezési elv folytonossága ellenére az információs forradalom következtében a társadalmak mégiscsak fejlődésük új szakaszába érkeztek. Ez az eleve paradoxonnal terhelt helyzet hosszú távon természetesen nem tartható, s az önelentmondást véleményem szerint Castellsnek sem sikerült feloldania a marxista determináns, a „termelési mód”, illetve a technikai meghatározottság doktrínájával kacérkodó „fejlődési mód” megkülönböztetésével. Az információs kapitalizmus elméletét behatóbban tanulmányozva ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy a technikai determinizmusnak tett látszólagos engedménye ellenére gondolatmenete a társadalmi rendszerek fejlődésének meghatározásában eredetileg ötven százalékos részesedéssel bíró „fejlődési módokat” hosszabb távon a „termelési módok” alá rendeli.

Castells kiindulópontja szerint „a társadalmak a termelés, a személyes tapasztalat, valamint a hatalom közötti, történelmileg meghatározott kapcsolat által strukturált emberi folyamatok körül szerveződnek” (Castells 1996: 14–15). Noha e tétel elvileg egy multikauzális magyarázati modell centrális elemévé válhatna, a tézisben szereplő terminusok definíciói, valamint egymáshoz való viszonyuk kifejtése rövidesen lerombolják a több tényezőn alapuló interpretációval kapcsolatos olvasói várakozásokat. A megközelítés szerint *termelésnek* az emberiségnek az anyagon (a természetben) – a részben elfogyasztandó, részben pedig a társadalmilag meghatározott céloknak megfelelően felhalmozásra és befektetésre kerülő – termékek előállítása érdekében kifejtett tevékenységét nevezzük. *Személyes gyakorlaton* az emberek biológiai és kulturális identitásuk kölcsönhatása által meghatározott, az emberi szükségletek és vágyak kielégítési módjainak véget nem érő keresése körül konstruálódó, társadalmi és természeti környezetükkel szemben tanúsított viselkedését érti. A harmadik összetevő, a *hatalom* pedig olyan, emberi szubjektumok között kialakuló kapcsolat, amely a termelés és a személyes tapasztalat és gyakorlat alapján lehetővé teszi, hogy bizonyos emberek fizikai vagy szimbolikus erőszak potenciális vagy tényleges használata révén rákényszerítsék másokra a saját akaratukat. E lehetőség

konkretizálódásának irányában hat az a tény, hogy bármely történelmi időszak társadalmi intézményei a fennálló hatalmi viszonyok erősítését szolgálják. Míg a termelés az osztálykapcsolatokban intézményesül, addig a személyes gyakorlat a családi kapcsolatok és a szexualitás körül strukturálódik, a hatalom pedig az állam és intézményei által monopolizált erőszakra épül.

Hogyan járulnak hozzá ezek a Castells által kiemelt komponensek az emberi közösségszerveződéshez? Oly módon, hogy ebben a megközelítésben a termelés, a tapasztalat és a hatalom dimenzióiban elfoglalt helyzet határozza meg a történelem során a különböző földrajzi területeken kikristályosodó kommunikáció, valamint az emberek és a természet közötti kapcsolat karakterisztikáját, kultúrákat és kollektív identitásokat teremtve ezáltal. Nyilvánvaló, hogy Castells a társadalomtudomány két klasszikus szerzőjétől kölcsönzi a társadalomszerveződést meghatározó tényezők definícióját: a termelést a marxi, a hatalmat pedig a weberi terminológiai rendszerbe illesztve értelmezi.

E teória legproblematiszabb pontja a társadalomszerveződést meghatározó komponensek egymashoz való viszonyának kifejtése. Castells gondolatmenetében ugyanis a termelés anyagai közé tartozik a természet és az emberek által már átalakított természet éppúgy, mint maga az emberi természet (Castells 1996: 15), amely két dolgot implicál. Egyfelől – a marxi koncepcióhoz hasonlóan – azt, hogy a munka történetében előrehaladva egyre inkább érvényét veszti az emberiség és a természet közötti alapvető distinkció, hiszen az emberiség, amely tevékenységével az idők során a társadalomba olvasztotta a természeti környezetet, mind materiális, mind szimbolikus értelemben e környezet integráns részévé vált. Ám ennél is messzemenőbb következményekkel jár az az implikáció, amely – közvetve az előbbiekből, közvetlenül pedig – az emberi természetnek a munka tárgyai közé sorolásából fakad: ha ugyanis az emberi természetet, az ember viselkedését is a munka, a termelési folyamatban betöltött szerep határozza meg, akkor a társadalomszerveződést meghatározó, háromtényezős modell egyik, a Castells által „gyakorlatnak” vagy „személyes tapasztalatnak” nevezett eleme – a természeti és társadalmi környezettel szembeni viselkedésre utaló komponens – tulajdonképpen a modell egy másik magyarázó változója, a termelés által determinált. Ráadásul a modell harmadik „független” változóját, a hatalmat is a másik két magyarázó változó, a termelés és – a termelés által meghatározott – tapasztalat vezérli. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalomszerveződést Castells – Marxhoz nagyon hasonló módon – végső soron csupán egyetlen determinánsra, a termelés sajátosságaira vezeti vissza.

3. ábra



Hasonló probléma vetődik fel a kultúrák és a kollektív identitások jellemzőit meghatározó tényezők esetében is. Mivel ugyanis a kultúrák és a kollektív identitások a kommunikáció, illetve az ember és a természet közötti kapcsolat termékei, s mert ez utóbbiak – akárcsak a társadalmi rendszerek – a termelés, a gyakorlat és a hatalom dimenziói által alakítottak, a castellsi modellben a szimbolikus szféra egésze ismét egyetlen tényező, a termelésben elfoglalt helyzet alapján konstituálódik, ez a fajta logika pedig szoros kötődést mutat Marxnak a tudat termelésével, illetve az alap és a felépítmény viszonyával kapcsolatos fejtegetéseivel.

Feltehetően Castells is érzékelte modelljének determinista tendenciáit, mert könyvének egy későbbi bekezdésben, elutasítva a termelési és a társadalmi viszonyok közötti egyirányú kapcsolat lehetőségét, kijelenti, hogy „a társadalmi struktúrák interakcióban állnak a termelési folyamatokkal, mégpedig azáltal, hogy meghatározzák a termékelesleg elsajátításának, elosztásának és használatának szabályait. Ezek a szabályok konstituálják a termelés társadalmi kapcsolatait definiáló termelési módokat, amelyek viszont a társadalmi osztályok létét determinálják.” (Castells 1996: 16.) Úgy vélem azonban, hogy ez a kiegészítés csak bizonyos körülmények között változtatja meg gyökeresen a teória eddigi állításait, hiszen – amennyiben a castellsi neomarkista logikai keretben maradvá próbálunk meg további következtetéseket levonni – úgy tűnik, hogy általában a termelési viszonyok sajátosságaiból adódóan uralkodó pozícióba került osztályok tagjai vannak abban a helyzetben, hogy szabályokat alkothassanak a termékelesleg felhasználásával kapcsolatban, az ő érdekük pedig sokkal inkább a fennálló társadalmi struktúra – s ezzel együtt a tényleges termelési viszonyok – fenntartása, mintsem annak jelentős átalakítása. Úgy tűnik tehát, hogy – legalábbis a társadalmak nyugalmi állapotában – a társadalmi struktúra és a termelési viszonyok közötti interakció csupán az utóbbit erősítő tényező, de nem tekinthető a gazdasági determinizmust feloldó folyamatnak. Minden társadalom fejlődésében kialakulhatnak ugyanakkor olyan speciális és valószínűleg csak rövid ideig tartó időszakok, amikor a társadalom és termelés közötti interakció fontossá válik a meglévő struktúrák átalakítása szempontjából, s ily módon a gyakorlatban is megszűnik az egyirányú, determinista kapcsolatot erősítő folyamat lenni. Azokban a társadalmakban ugyanis, amelyekben gyors változások zajlanak – s ennek következtében a társadalmi viszonyok anomikussá, a hatalmi pozíciók pedig ingattaggá válnak – lehetőség nyílhat arra, hogy a korábban az alávetett osztályokhoz tartozók is tömegesen szabályalkotó pozícióba kerüljenek, s a termelési viszonyok átstrukturálódása irányban ható módon változtassák meg a felesleg felhasználásával kapcsolatos szabályokat. Bizonyos, rövid ideig tartó periódusokban tehát – elvileg – elképzelhető, hogy a termelési és társadalmi viszonyok kapcsolatában nem az egyirányú meghatározottság, hanem a két struktúra közötti interakció folyamata kerül előtérbe.

Mindez azonban logikailag csakis abban az esetben igazolható, ha az ominózus változások generátora nem a termelés, vagy – az általa meghatározott – társadalmi struktúra. Erre a problémára kínál – látszólag – megoldást Castells találmányának, a „fejlődési mód” dimenziójának a magyarázati modellbe történő bevezetése. Az „információs kapitalizmus” mint a társadalomfejlődés új szakaszának ismertetése során a szerző amellett érvel, hogy napjainkra új társadalmi struktúra alakult ki, mégpedig „a fejlődés egy új módjának, az informacionalizmusnak a megjelenése következtében, amelyet a kapitalista termelési mód átalakulása hívott életre” (Castells 1996: 14). Kérdés azonban, hogy mit ért Castells a fejlődési mód fogalmán, s hogy valóban új társadalmi struktúra kialakulásához vezetett-e ez a változás, illetve hogy

komolyan véve a szerzőnek a társadalomszerveződésről írott gondolatait, vezethet-e egyáltalán a Castells által felvázolt elméleti keretben a társadalom szerkezetének átszekturálódásához ez a változás.

Mint azt már dolgozatom elején említettem, a fejlődési mód kifejezés a termelés technikai viszonylataira utal, azaz olyan technológiai szerveződésekre, amelyekkel a munkás a különböző termékek előállítása érdekében a munkaanyagon dolgozik. E technológiai szerveződések változása azonban Castells elméletében a termelési mód által determinált viszonyok között csak abban az esetben kínálhat logikailag plauzibilis magyarázatot egy új társadalmi struktúra kialakulására, ha a technikát egyfajta technológiai animista szemlélettel közelítve meg, valamiféle szupraszociális, a társadalom tagjai által nem kontrollált, öntörvényű, öngeneráló, saját akarrattal és célokkal bíró, autonóm entitásként fogjuk fel. Ez azonban óhatatlanul a szélsőséges technikai determinizmus hálójába rántaná a teoretikust, aki ennek elkerülése érdekében – különösen akkor, ha a társadalomszerveződést leíró castellsi modell keretei között kíván maradni – szükségszerűen a termelés által meghatározott társadalmi dimenzió alá rendeli a technikai dinamó kérdéskörét, természetesen lemondva arról, hogy a fejlődési módot a termelési móddal azonos rangú tényezőként kezelje. Ebben az esetben pedig nem kérdéses, hogy hosszabb távon melyik fél dominálja a két tényező között zajló interakciót.

Nyilvánvaló, hogy a neomarxista Castells – akinek elméletében a technika és a technikai fejlődés a termelés szférájából származó emberi termékként, a társadalom tagjainak materiális és szellemi életét meghatározó termelési mód következményeként jelenik meg –, valójában az utóbbi módon jár el. Így azonban modelljében a fejlődési mód változó csupán a termékfelesleg kvantitatív és kvalitatív jellemzőinek befolyásolása révén kerülhet közvetett kapcsolatba a társadalmi struktúrával, mégpedig oly módon, hogy elősegíti annak fennmaradását, s legfeljebb az osztályok közötti távolságok méretének módosulásához járulhat hozzá úgy, hogy több és jó minőségű felesleg esetén az osztályok közötti szakadékok szélesítése, kevesebb és rosszabb minőségű felesleg esetén pedig e szakadékok szűkítése irányában hat.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. 1996. *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó
- Bell, Daniel 1980. *The Winding Passage: Sociological Essays and Journeys*. Boston: Abt
- Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell
- Kasvio, Antti 1998. „Information Society” as an Object of Social Scientific Research. Kézirat
- Martin, William J. 1995. *The Global Information Society*. Brookfield: Gower
- Tardos Róbert 1998. Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára. *Szociológiai Szemle* (1)
- Waters, Malcolm 1996. *Key Sociologists: Daniel Bell*. London: Routledge
- Webster, Frank 1995. *Theories of the Information Society*. London: Routledge